

СПРАВКА ЗА ПРИНОСНИЯ ХАРАКТЕР НА ТРУДОВЕТЕ

Гл. ас. д-р Албена Миланова

Представената научната продукция включва 29 заглавия, разпределени в следните категории:

1. Една монография – Българско средновековие в образи. Т. I. Зооморфна каменна пластика от VIII до XIV век. София, 2017.
2. Едно издание на докторска дисертация (3 тома) – микрофиш на френски език – L'habitat en Bulgarie byzantine (fin Xe-fin XIIe siècles): l'apport de l'archéologie. Lille, 2002.
3. Един автореферат на докторска дисертация на български език – Селищната система в България под византийска власт (края на X – края на XII век): приносът на археологията (Автореферат). София, Страсбург 2001.
4. Един каталог на изложба – Ненадминат по сила и ненадминат по храброст. Българският цар Самуил († 1014). София, 2014 (в съавторство с Методи Златков).
4. Двадесет и пет статии и студии в български и чуждестранни периодични издания и сборници с различна тематика.

По тематичен признак представените трудове може да бъдат разпределени в три основни групи:

- A. Проучвания върху българската средновековна каменна пластика.
- B. Изследвания върху средновековната урбанистика и селищна история.
- B. *Varia*: единични работи върху разнообразни теми (българо-византийските взаимоотношения, възрожденски художествени явления, прегледи на научни събития).

Основните приноси са в полето на два много слабо изследвани проблема в българската медиевистична наука, каквито са селищното и демографско развитие на средновековна България през XI и XII век и разнообразните прояви на каменно-пластичното творчество от VIII до XIV век. Заслугата се състои не толкова във въвеждането на нов археологически материал или извори, колкото в преосмислянето на известни източници в духа на една напълно обновена методология в рамките на модерните концепции и подходи на т. нар. *New Archaeology* и *New Art History*. Те

поставят акцент не върху предмета като такъв, а върху негово функциониране в средата, която го е създала и върху информацията, която той носи за историческото и културно развитие на обществото. Археологическите данни и произведенията на изкуството са използвани като основни източници и са интерпретирани така, че да позволят поставяне и разрешаване на чисто исторически въпроси.

А. Проучвания върху българската средновековна каменна пластика.

С приносни постижения се отличава серията от 12 публикации (монография, статии и студии) на български и френски език върху една изключително слабо проучена област от живота и творчеството на средновековното българско общество, каквато е каменната пластика. Този вид луксозна художествено-занаятчийска дейност само по изключение присъства в българската историческа наука за разлика от значителния интерес към нея в последните десетилетия в общоевропейски мащаб. Представените трудове имат важната заслуга да запълват частично тази празнота в националната ни историография. Публикациите третират голямо разнообразие от въпроси, свързани с пластичния декор от камък в българската средновековна архитектура.

Важни за развитието на познанията ни в тази област са уточняванията на някои спорни датировки, направени убедително на базата на широк кръг от паралели от целия ареал на византийския свят и съобразно общите тенденции в развитието на византийската скулптура. Обоснованата по този начин датировка в края на X – началото на XI век на серията старозагорски плочи и капители, която е обвързана и с наличието на подходящ социално-политически и икономически климат в Берое по това време, се наложи в научната литература в България и се възприе от чуждите учени (*La production d'un atelier de sculpture en Bulgarie byzantine à la fin du Xe ou au début du XIe siècle. -In: La sculpture byzantine VIIe-XIIIe siècles. Actes du colloque international, Athènes, 6-8 septembre 2000 [= Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément 49], 2008, p. 163-181*). Нова е и предложената датировка за плочите от амвон от Созопол в началото на XII век (датирани преди към Първото българско царство - VIII-IX или IX-X в.). Тя е убедително аргументирана чрез анализ на декоративните мотиви, организацията им върху орнаменталното поле и стилистиката. Те са сравнени с характеристиките на

неголемия брой мраморни амвони, чието производство частично се възобновява във Византия именно през XI–XII век. Липсата на достатъчно примери за средновизантийски монументални каменни амвони, особено от Балканите, подчертава значението на нарочно посветената на тези детайли публикация. При това, производството им е обвързано с историческата ситуация, и по-специално с политиката за обновяване на катедралния храм в града, предприето от новата византийска власт. (Амвон от Созопол от края на XI – началото на XII в. (към проблема за средновизантийските амвони). – В: *LAUREA in honorem Margaritae Vaklinova*, книга II. София, 2010, с. 179-194).

В същия тематичен кръг попада и уточняване на датировка в края на третото или четвъртото десетилетие на VI век за трите фрагментирани капители с палметни канделабри от Варна. Те са определени като дело на едно от най-оригиналните константинополски скулптурни ателиета, работило за най-богатите и знатни клиенти в империята и реализирало иновативния декор на храмовете „Св. Полиевкт“ в столицата и „Св. Виталий“ в Равена. Проследената в сравнителен план еволюция на изобразения мотив и степента на неговата стилизация, както и на техническото ниво на изпълнение, позволяват варненските капители да бъдат поставени най-близо до първите столични паметници от „Св. Полиевкт“ от всички известни 40 подобни екземпляра в света. Оригинална е хипотезата за връзка между скулптурно-декоративния тип (капител-кошница с ориентализиращ декор на преработен в Константинопол сасанидски мотив) с изграждането на куполна базилика по инициатива на богатата сирийската монофизитска общност в ранновизантийския Одесос (Капители с палметни канделабри от ранновизантийския Одесос. – *Добруджа*, 30, 2015, с. 233-246.)

Усилието пластичните паметници да се разглеждат винаги в техния социален, икономически и политически контекст може да се подчертае като особена заслуга в предложената научна продукция. Освен като проява на определени вкусове, овладяване на техники, подбор на мотиви и композиции, отражение на художествени връзки, за първи път в нашата историография (с изключение на работите върху Мадарския конник) скулптираните паметници са разгледани в нов ракурс – като инструменти за политическа и социална пропаганда. Употребата на ранновизантийски сполни в Плиска,

донасянето на статуи от околностите на Константинопол и развитието на неактуални във Византия пластични идеи за триизмерни скулптури и скални релефи в езическия период са интерпретирани като демонстрация на сила и мощ, на претенциите за легитимност и старинност на държавата, на стремежа за равноправен културен и политически диалог при отстояване на „другостта“, като вид *translation* на власт. (Власт и пропаганда: политически послания в българската ранносредновековна скулптура (VIII – средата на IX в.). – В: *Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Николов* (под печат).

В нов аспект са интерпретирани известните украсени архитектурни детайли от Стара и Нова Загора и от Преспа – не като отделни паметници, а като цели ансамбли, въз основа на чийто анализ се идентифицира и характеризира за първи път продукцията на скулптурни ателиета извън Преслав. Разкрита е изключителната им оригиналност в подбора на сюжети, съчетаващи силни реминисценции от традицията в предходните столетия (едри зооморфни фигури, големи кръстове, палмови дървета), с местни вкусове, източни влияния и модерни декоративни търсения на някои гръцки ателиета. Статиите, посветени на тези две групи украсени архитектурни детайли, разширяват познанието ни за дейността на скулпторите, работили далече от големите центрове, изпитващи тяхното влияние, но създаващи паметници с подчертано локален характер. От една страна, отдалечеността предполага работа в по-консервативна среда, което води до придържане към по-архаични модели. От друга страна, свободата от прекия диктат на модата, създавана в големите центрове, прави тези майстори по-склонни към експериментиране и позволява реализирането на специфични, почти уникални ансамбли. Въведени са в научно обръщение някои неизвестни материали, произхождащи от базиликата „Св. Ахил“ в Преспа и съхранявани в музея в гр. Флорина. (La production d'un atelier de sculpture en Bulgarie byzantine à la fin du Xe ou au début du XIe siècle. – In: *La sculpture byzantine VIIe-XIIe siècles. Actes du colloque international, Athènes, 6-8 septembre 2000* [= *Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément 49*], 2008, p. 163-181; Скулптурната украса на базиликата „Св. Ахил“ в контекста на византийската пластика. – В: *Европейският Югоизток през втората половина на X – началото на XI век. История и култура*. София, 2015, с. 717-741).

За първи път се пристъпва към изясняване на смисъла и произхода на някои необичайни мотиви като този на лъвицата с крачещото лъвче от старозагорската плоча. Разкрити са неговите римски предшественици и развитието и популярността му в ранновизантийската епоха. Преминаването му в средновековната скулптура, където той придобива християнски есхатологичен смисъл, е станало най-вероятно чрез тетрадките с модели на мозаистите, широко използвани от декораторите във всички техники, натоварени с храмовата украса през Ранното средновековие (Сюжетът „лъвско семейство“ от старозагорските скулптирани плочи (краят на X – началото на XI в.) – В: *България в европейската култура, наука, образование и религия. 1.* Шумен, 2015, с. 479-490).

За първи път след 1973 г. са проследени общите тенденции в развитието на скулптурата по българските земи за цялото средновековие и са коригирани редица стари тези, извеждащи на преден план противопоставянето на българското „реалистично“ и „свежо народно“ творчество на „сухото“ византийско религиозно изкуство. Процесите, които характеризират монументалните пластични произведения върху камък, са поставени в широк средиземноморски и европейски план, за да се открият елементите, издаващи художествени връзки с Изтока и Запада и тяхното съотношение. Обърнато е внимание на типологическото родство с византийската скулптура, особена в нейните провинциални реализации, въпреки редица специфики (наративни капители, фасадни животински протомета и конзоли, тимпани с фигурални композиции, саркофази с релефно представен портрет на *gisant*), които частично я родят със западноевропейски, кавказки или други източни концепции. Независимо от прокрадването на някои западни или невизантийски източни идеи, българската средновековна пластика не напуска византийските пластични концепции и стилистика. (Каменната пластика в средновековна България между Византия и Западна Европа. – В: *Средновековните Средновековните Балкани като световен кръстопът: контакти и обмен [Studia Balcanica, 32]*, София, 2017, с. 203-226; *La sculpture architecturale de la côte bulgare de la mer Noire entre l'Est et l'Ouest aux XIIIe-XIVe siècles.* – *Проблеми на изкуството*, 50, 1, 2017, с. 17-27).

Изследването, посветено на чудното и чудовищното в средновековната византийска скулптура, е единствено по рода си в родната медиевистика, излизащо извън сферата на собствено българското пластично творчество и полагащо началото на интересна и нова посока на изследвания (*Le merveilleux et le monstrueux dans la sculpture byzantine: les mirabilia entre la foi et l'imaginaire* – В: *Годишник на ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“*, том 99 (18), 2017 (под печат).

Монографията, разглеждаща животинските изображения в каменната пластика, е първият по рода си пълен корпус на паметници с един тип мотиви, които са интерпретирани в рамките на два проблемни кръга. Първият проследява в продължение на осем века, в хронологически план, промените и константите в избора на мотиви, принципите на тяхното организиране в декоративни композиции, връзката им с архитектурните детайли, които са украсявали, стилистичната еволюция, използваните техники и материали, центрoвете на производство. Направените констатации позволяват да се обсъждат важни за българската средновековна култура въпроси, каквито са художествените контакти, еволюцията на обществените вкусове и материални възможности, връзката между архитектура и украса, между изобразително и орнаментално начало, между интериорен и фасаден декор и т.н. Вторият се концентрира върху разкриването на част от въображаемия свят на средновековния българин, такъв, какъвто той прозира в събраните четиридесет и три архитектурни детайли със зооморфни теми.

Представената книга е първият опит в българската историография за размишляване върху средновековната каменна скулптура като достойно за внимание историческо свидетелство за живота, дейността, уменията и естетиката на хората, населявали част от земите на средновековна България. Отделено е специално внимание на начина и подбудите, с които са подбирани украсителните мотиви, на степента, в която са следвани или не художествените образци, създавани в други центрове на тогавашния свят, на възможностите за проява на оригиналност и създаване на свои модели, на естетическото удоволствие и любопитство, които са провокирали животинските образи в монументалното изкуство, на семантичната функция, която са изпълнявали според отреденото им място в общия монументален контекст като

пространство и като смисъл, и най-вече на властта, която са имали върху общественото възприемане, преживяване, въобразяване, удивление и разбиране на закодираните в тях политически, догматически, морализаторски и естетически послания.

Отбелязани са липсата на афинитет към пластичния декор и оригиналното монументално начало в езическия период, което е визуален израз на търсещата легитимност и културна идентичност държавна власт чрез монументи, които ясно да я разграничават, но и равнопоставят с външния „друг“ в лицето предимно на Византия. Християнството е представено като начало на нов етап в разбирането за пластичен декор. Той започва с усвояване на подаваните от константинополските ателиета модели, довели до създаването на великолепните пластични животински образи върху надвратни каси и конзоли в преславските дворци и достигна, във втората половина на десетото столетие в църква № 1 в Аврадака, Силистра и Маркели, до новаторски триизмерни фасадни експерименти в духа на най-модерните „дъхащи на средновековие“ тенденции, доминиращи в пластичните търсения в широкия ареал на предроманиката и кавказкото изкуство. Новата естетика не намира добра почва за развитие в империята и византийското владичество слага край на тази „експериментаторска“ линия. През XI и XII век пластичното творчество в българските земи се развива успоредно с актуалните във Византия прояви, където, под директното влияние на арабите, се настанява вкусът към едромашабната животинска фигура, лишена от всякаква пластичност – тенденция, която кулминира в *champlevé* техниката (Стара Загора и Созопол).

Първият век в живота на възобновеното българско царство е изключително беден на монументални пластични прояви и започва в рамките на традициите, завещани ѝ от средновизантийската епоха с изработването на плочи (Мелник, Силистра). Съществена промяна настъпва в XIV век, когато българските земи са докоснати от полъха на преживяващите бурен разцвет пластични изкуства в Латинския Запад, които водят до нови употреби на зооморфните мотиви в каменната пластика – като властови емблеми в литургичната мебелировка и скулптираните портрети на *gisants* върху саркофази, като декор върху фасадни конзоли на ломбардски аркатури (Търново, Несебър, Варна). Импулсите за тези промени идват, както от директни контакти със западноевропейски

занаятчийски произведения и заселници (фасадни конзоли и портрети на погребания), така и по опосредствани пътища чрез Византия и изграждащите се там, също под въздействие на латините, хералдични употреби на каменната пластика (монограми и животни-емблеми).

В изцяло нов ракурс е разгледано функционирането на пресъздадените със средствата на скулптурата животински теми в представите на средновековния българин – не като принципно значение на един или друг животински мотив, а в тяхната полисемантичност, амбивалетност и конкретен смисъл съобразно архитектурния контекст и останалите елементи от декора. Отделни мотиви и цели ансамби (Аврадака, Стара Загора) са интерпретирани на няколко нива: в услуга на земната Църква и светската власт; като „педагогически инструмент“ за теологично, морално и научно „обучение“; като начин за демонстриране на социално престижен статут, родова принадлежност и властова позиция; като средство за „бягство“ от ограниченията и начин за прехвърляне на границите на ежедневно, подхранвайки любопитството и нуждата от развлечение (*mirabilia*), предизвиквайки възторг и естетическа наслада от красотата на животинската форма. В хронологичен план се наблюдава нарастване на „нехристиянските“ нива на знаково съществуване на зооморфните мотиви – утвърждава се апотропейната и декоративна функция, преминава се от митология и християнска алегория към превръщането на животинския мотив в емблема и орнамент. Без да изграждат единна иконографска програма, зооморфните образи има функцията на знаци, но от друг порядък и могат да бъдат интерпретирани като *imago* или като *несвещени икони*. Новаторска е поставената тема за публиката, за адресатите на тези изображения и рецепцията им.

Б. Изследвания върху средновековната урбанистика и селищна история.

Приносен характер имат опитите за изработване на класификационни критерии за градска принадлежност на селищните центрове и тяхното разграничаване от неградските укрепени селища през XI-XII век. Той се основава не на априорна дефиниция за град, а на съпоставителен анализ на елементите, формиращи представата за градско съществуване у самите византийци с тези, възприети от съвременната

историография, и с археологическите свидетелства за селищните структури на проучени обекти. При изследване на селищната терминология на византийските автори по отношение на конкретни центрове в българските земи, за първи път е приложен анализ в контекст на писмените извори и са изяснени нюансите на употребяваните византийски понятия. Изяснена е многозначността на използвана терминология, която се влияе от периода и личните предпочитания и образование на авторите, но позволява уточняване на нюанси в употребата им без да прави възможно изграждането на научно обоснована модерна типологическа класификация на базата само на понятийния апарат на византийските автори. (Типология на укрепените селища в България под византийска власт (според лексиката на византийските автори). – В: *Civitas divino-humana. В чест на проф. Георги Бакалов*. София, 2004, с. 239-252). Новост е и опитът да се улови представата, която самите византийци, живели и писали през XI–XII век, са имали за градовете в империята. Той доказва неадекватността на научните опити да се дефинира устойчива йерархия от постоянни критерии за градско определяне и необходимостта от разглеждането на града в този период като мобилен организъм, чието място, според византийската концепция, се определя от степента на пълноценно изпълнение на всички функции, които генерира човешкият колектив (Градът на византийците и градът на византинистите (идеята за град във Византия през XI–XII в. чрез примера на градовете във *византийска* България) – В: *Византия в собствените ѝ очи и в очите на другите*. София, 2007, с. 131–159).

В поредица от четири статии и студии е предложен нов поглед върху урбанизма в българските земи под византийска власт и са установени ритъмът, посоката, етапите и проявите на развитието на градовете в този период. Опровергана е остарялата теза за общия упадък на градския живот в резултат на установяването на чуждо владичество. Анализът на индиректни икономически и демографски показатели, извлечени от данните, предоставени предимно от интензивните теренни проучвания, доказват, че ускореният растеж, започнал в недра на българското общество през X век, с византийското владичество навлиза в нова фаза на не по-малко интензивни трансформации и те са синхронни на тези, протичащи през XI–XII век в цялата империя (особено в балканските провинции) и в Западна Европа. За първи път са дефинирани същността и проявите на новия урбанистичен тласък: активизиране на

живота в замрели в Ранното средновековие антични средища, типологична трансформация на неградски и полуградски укрепени структури в градски такива, които са проследени на базата на конкретни примери. Очертана е регионалната специфика, дължаща се основно на статута на провинциите, в които се намират отделните градове – вътрешни или погранични, което определя и различната политика на централната власт спрямо тях, което води до развитието на противоположни процеси след първоначален полувековен всеобщ интензивен подем. (*Le renouveau urbain en Bulgarie sous la domination byzantine (fin du Xe – fin du XIIe siècle): le cas des villes antiques.* – In: *Είκονα και λόγος. Сборник в чест на 60-годишнината на проф. Аксиния Джурова.* София, 2004, с. 189-213; Градът във Византийска България (XI–XII в.): приемственост и промяна. – В: *Средновековен урбанизъм. Памет, сакралност, традиции [Mediaevalia Christiana, 2]*, 2007, р. 7-29; Средновековният български град около 1000 година. – В: *Византия и славяните. Международен научен симпозиум, посветен на двадесетгодишнината на ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“, 12-14 май 2006 г., СУ „св. Климент Охридски“*, София, 2010, с. 147-166; *Le paysage urbain en terres bulgares sous la domination byzantine (fin Xe – fin XIIe s.).* – *Bulgaria Mediaevalis*, 3, 2012, р. 399-416). С приносния си характер се отличават работите върху средновековното българско село, обхващащи в сравнителен план цялата територия на съвременна България в периода XI-XII век. Това са първите изследвания на социално-икономическите процеси в него от почти половин век и те са изградени на базата на данните от терена, писмените извори и съпоставки с идентични ситуации в останалия византийски свят. Употребата на нов методологически инструментариум, който напуска старата парадигма на историческия материализъм, води до противоположни изводи за ролята на растящото в този период едро светско и църковно земевладение: не като причина за упадък, а като предпоставка на демографския и икономически прогрес на селата с по-добрите възможности в сравнение с дребното стопанство за организиране и защита на работната сила и предоставяне на средства за производство в период на всеобщ икономически възход. Процесите не са генерализирани, а се отчитат силните регионални различия, които се определят отново от разположението на районите във вътрешността или в разорените от нашествия гранични зони на Византийската империя (Манастирът като фактор за развитието на селото в България под византийска власт

(XI–XII век). – В: *Манастирската култура на Балканите. Международна конференция, 28 септември-1 октомври 2002*[Годишник на СУ – ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“, 94(13) за 2004]. София, 2005, с. 139-152; Динамика на селото в България под византийска власт (XI–XII век): между разорението и просперитета. – *Годишник на СУ – ЦСВП „Проф. Иван Дуйчев“*, 97 (16), 2011, с. 67-78).

Работите върху селото и града в средновековна България се отличават и с разработването на иновативна проблематика, каквато е тази за комфорта на живот на средновековния българин от IX до XIV век. Археологическите данни за селищната и домашната среда не са разглеждани в традиционния дух на изучаване на материалната култура на града и селото, а са интерпретирани в модерния историографски ракурс за изследване на менталитета и представите на средновековния човек (Бит и комфорт на *homo byzantinus*: желана и реална жизнена среда в българските земи (IX–XIV в.). – В: *Homo byzantinus?* София, 2009, с. 152-187. (в съавторство със Снежана Горянова). В същия регистър на обновяване на проблематиката и на подходите за интерпретация на изворите се вписва и темата за паметта на средновековното общество, приложена към топографската и типологическа характеристика на селищната мрежа в отделните периоди от съществуването на средновековна България. Тя показва връзката на селищната мрежа и на концепцията за организация на обитаемото пространство от XI–XII век с тази от ранновизантийската епоха, а не от Първото българско царство. (*Loci memoriae* : la mémoire topographique en Bulgarie byzantine (fin Xe – fin XIIe siècles). – In: *Памет и забрава във Византия*. София, 2011, с. 37-58).

Изданието на дисертацията предлага първото обобщено изследване на селищната мрежа върху цялата територия на съвременна България за един от най-непроучените периоди от българската средновековна история и археология – XI и XII век. Систематизирани са главно материалните следи от живота по българските земи, които са интерпретирани в светлината на текстовете на византийците и съвременните византинисти, за да се хвърли възможно най-обективната светлина върху картината на живота в България под византийска власт. Проучването на 409 обекта с цялата отнасяща се към тях информация предоставя възможността за изработване на серийни данни. Проследена е типологическата и топографска трансформация на селищната система и

нейните регионални специфики. Анализирани са факторите, обусловили това развитие, сред които освен традиционно посочвани военно-политически събития, са включени и тези, свързани с административните трансформации, социалната еволюция, икономически промени и природно-климатични промени, както с отрицателен, така и с положителен знак. За първи път е направен опит да се излезе от полярното мислене „упадък-възход“ и „българската ситуация“ да бъде поставена и оценена в естествения ѝ исторически контекст на общите за всички византийски провинции интензивни трансформации през XI–XII век, които са сложни, дори противоречиви, но не и упадъчни.